

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 3

2026

INKLYUZIYA TUSHUNCHASINING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI VA UNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDA NAMOYON BO‘LISHI

Tursunaliyeva E‘zozaxon Ilhomjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti, o‘qituvchi

Annotatsiya

Mazkur maqola inklyuziya tushunchasining tarixiy-falsafiy ildizlari, shakllanishi va jamiyatdagi amaliy ko‘rinishlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada inklyuziya ijtimoiy, ta’limiy, mehnat, bo‘sh vaqt, moliyaviy va siyosiy sohalaridagi turlari, shuningdek, uning jamiyat rivojidadagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: inklyuziya, ijtimoiy inklyuziya, inson qadr-qimmati, inklyuziv madaniyat, siyosiy inklyuziya, mehnat inklyuziyasi, ta’lim inklyuziyasi.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ ИНКЛЮЗИИ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЕ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Турсуналиева Ёзозахон Илхомжон кизи
Ферганский государственный университет, преподаватель

Аннотация

Данная статья посвящена изучению историко-философских корней, формирования и практических проявлений концепции инклюзии в обществе. В статье анализируются виды инклюзии в социальной, образовательной, трудовой, досуговой, финансовой и политической сферах, а также её значение для развития общества.

Ключевые слова: инклюзия, социальная инклюзия, человеческое достоинство, инклюзивная культура, политическая инклюзия, трудовая инклюзия, образовательная инклюзия.

THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF INCLUSION AND ITS MANIFESTATION IN SOCIAL DEVELOPMENT

Tursunaliyeva E‘zozaxon Ilhomjon qizi
Fergana State University, Lecturer

Abstract

This article examines the historical and philosophical roots, formation, and practical manifestations of the concept of inclusion in society. It analyzes the types of inclusion in the social, educational, labor, leisure, financial, and political spheres, as well as its significance for societal development.

Keywords: inclusion, social inclusion, human dignity, inclusive culture, political inclusion, labor inclusion, educational inclusion.

Inklyuziyani zamonaviy ta’riflash, uni ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ko‘rish – aniq va qat’iy shaklda belgilanmagan. Buning sababi – ushbu tushunchaning ilmiy doiralarda hali to‘liq shakllangan nazariy asoslari yo‘qligidir.

Turli ijtimoiy yo‘nalishlarda (ta’lim, bo‘sh vaqt tashkil etish, mehnat faoliyati va boshqalar) inklyuziyaga turlicha yondashiladi va uni amaliyotda ham o‘ziga xos tarzda qo‘llashadi.

Jamiyatda inklyuziya mavzusini o‘rganish – murakkab, shu bilan birga, zamonaviy ilmiy

va ijtimoiy hayotda dolzarb masalalardan biridir. Inklyuziyaning dolzarbligi uning demokratlashtirish va insonparvarlik jarayonlari bilan uzviy bog'liqligidadir. Bu jarayonlar dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Jamiyatda irqiy, milliy, psixofizik yoki boshqa belgilar bo'yicha farqlanadigan odamlarga nisbatan munosabatni bag'rikenglik, tenglik va birlik yo'nalishida o'zgarishga bo'lgan urinishlar qadimgi davrlardanoq kuzatilgan. Bunday g'oyalar Likofron, Aristotel, Platon, Suqrot va antik davrning boshqa mutafakkirlarining falsafasida ham namoyon bo'lgan.

Biroq o'sha davr jamiyatida to'liq qabul qilish va kelishuv holati mavjud bo'lmagan, chunki jamiyat va davlat hali munosabatlar va o'zaro ta'sirning shakllangan qadimiy tamoyillarini o'zgartirishga tayyor emas edi.

Qadimgi yunon va rim sivilizatsiyalarida inson huquqlari haqidagi tasavvurlarning rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Davlat tuzumi va siyosiy tizim,
2. Diniy e'tiqodlar,
3. Eng asosiysi - faylasuflarning asarlari va fikrlari.

Aynan ana shu falsafiy qarashlar turli muammolar yuzasidan axloqiy, estetik va siyosiy tasavvurlar shakllanishiga zamin yaratgan va keyinchalik umuminsoniy fikr va qadriyatlarning shakllanishiga asos bo'lgan.

Tug'ilgandan boshlab barcha insonlarning tengligi haqidagi g'oyalar qadimgi yunon faylasuflari – Likofron, Antifon va Akidam (miloddan avvalgi XI-X asrlar) asarlarida uchraydi.

Qadimgi xitoy faylasufi Mo-Szi o'z asarlarida huquqning tabiati va barcha insonlarning "osmon" (ya'ni oliy kuch) oldida tengligi g'oyasini ilgari surgan. Bu g'oyalar keyinchalik Konfutsiy ta'limoti – konfutsiychilikning shakllanishiga asos bo'lgan bo'lib, u yerda Konfutsiyning axloq, tenglik va insonparvarlik haqidagi qarashlari aks etgan.

Buddaviylik g'oyalari (miloddan avvalgi VI-IV asrlar) esa ideal jamiyat haqidagi tasavvurlar shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Unga ko'ra, bunday jamiyatda markazlashgan hokimiyat yo'q, kichik ierarxiya mavjud, kalishuvga asoslangan demokratiya qaror topgan hamda gender tengsizligi bartaraf etilgan. Aristotel falsafasi va uning "fuqarolik huquqlari" konsepsiyasi, unda davlat fuqarosining huquqlari tan olingan, jamiyatning insonparvarlashuviga (gumanizatsiyaga) katta ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur konsepsianing xristianlik asosidagi diniy-axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi insonparvarlik g'oyalarining keng tarqalishiga hamda ularni eng oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishiga olib keldi.

Tenglik haqidagi fikrlar keying yillarda pedagoglar, gumanistlar va faylasuflar asarlarida ham aks etgan.

J.J.Russo, I.G.Pestalozzi, S.Geynike, L.S.Vigotskiy kabi olimlarning ishlari "inklyuziya" tushunchasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Ushbu tushunchaning tarkibiy elementlarini biz hozirgi zamonaviy ta'lim tizimi va ijtimoiy hayotda ham ko'rishimiz mumkin.

Zamonaviy inklyuziya g'oyalarining dastlabki shakllari J.J.Russoga tegishli bo'lib, u insonlarning birligi haqidagi fikrlarini ilgari surgan. Bu g'oyalar uning "Tabiiy huquq nazariyasi" asarida aks etgan bo'lib, unda ta'kidlanishicha, insonlar dastlabki yoki "tabiiy" holatda teng bo'lgan va axloqning pokligi insonlar o'rtasidagi birlikni ta'minlagan.

Tenglik g'oyalari I.G.Pestalozzi asarlarida ham o'z ifodasini topgan. U pedagogikada aksiologik yondashuvning asoschisi bo'lib, uning markazida insonni jamiyat uchun eng oliy qadriyat va ijtimoiy rivojlanishning o'z-o'ziga maqsadi sifatida qabul qilish yotadi.

Inklyuziv jamiyatning ko'rsatkichlaridan biri – integratsion-inklyuziv ta'limning mavjudligi hisoblanadi. Bunda rivojlanishida o'ziga xos xususiyatlari bo'lgan bolalar ommaviy guruh va sinflarga qo'shiladi.

Bunday ta'lim shaklining dastlabki g'oyalari XVIII asrda S.Geynike to'lonidan ilgari

surilgan. Keyinchalik tenglik g'oyalari asosan ta'lim sohasiga ko'proq o'tgan.

Birinchi integratsiyalashgan ta'lim modellari eshitish qobiliyati chaklangan bolalarni umumta'lim maktablariiga birgalikda o'qitishga qaratilgan bo'lib, bunday ta'limni maxsus tayyorlangan pedagog (bugungi kundagi defektolog) olib borgan.

Biroq, segregatsion ta'lim modeli tezda G'arbiy Yevropa va hozirgi MDH mamlakatlari hududida keng tarqaldi, bu esa bolalarni birgalikda ta'lim olishini qiyinlashtirdi.

Rossiya imperiyasi hududida ajratilgan ta'lim shakli muvafaqqiyatli qo'llanilgan va hu davrda L.S.Vigotskiy g'oyalari ilgari surilgan. U maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni oddiy bolalar muhitiga qo'shish zarurligini ta'kidlagan va ajratilgan ta'lim shaklini chuqur antipedagogik deb hisoblagan.

Mazkur g'oyalar gumanistik pedagogikada o'z aksini topgan bo'lib, ularning asosida ba'zi bolalar guruhlarini normative rivojlangan bolalar bilan birgalikda o'qitishga urinishlar amalga oshirilgan.

Biroq bir qator harbiy harakatlar sababli yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz va ijtimoiy rivojlanish darasining pasayishi pedagogik sohada bu yo'nalishning rivojlanishini to'xtatib qo'ydi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Inklyuziyaning jamiyat va ta'lim sohasidagi keying rivojlanishi XX asrning 50-yillariga to'g'ri keladi. Shu davrda "normalizatsiya" nazariyasining asosiy tamoyillari shakllantirildi va inson huquqlari hamda bolalar huquqlariga bag'ishlangan birinchi hujjatlar qabul qilindi:

- Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (BMT, 1948)
- Bolalar huquqlari deklaratsiyasi (BMT, 1959)

Inklyuziya, jamiyat rivojining ajralib turuvchi tushunchasi sifatida, XX asrning 80-yillarida keng miqyosda rivojlana boshladi. Bu jarayonning boshlanishiga tenglik va bag'rikenglik uchun ommaviy harakatlar sabab bo'ldi. Ushbu harakatlar segregatsiya va eksklyuziyaga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, inklyuziya maxsus hayotiy ehtiyojlarga ega turli guruhlar uchun teng imkoniyatlar yaratishga xizmat qilgan.

Tarix ko'rsatganidek, inklyuziya jamiyatda bir necha bor rivojlanishga uringan, lekin har bir bosqichda jamiyatning tenglik g'oyalarini qabul qilishga va bag'rikenglik yo'nalishida fikrlash shaklini o'zgartirishga tayyor emasligi kuzatilgan.

Bugungi kunda inklyuziyaning rivojlanishi – bu jamiyatning madaniy-ideologik, axloqiy, dunyoqarash, iqtisodiy va siyosiy tayyorligini ko'rsatadi. Shuningdek, inklyuziya hozirgi kunda ham rivojlanish jarayonida bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar Ichida davom etayotgan jarayon hisoblanadi. Shu bilan birga, taxmin qilish mumkinki, inklyuziya funktsionallik bosqichiga yetganda, u insonlar o'rtasida to'siqlar bo'lmagan dunyoqarash shakliga aylanadi.

Bugungi kunda "inklyuziya" tushunchasining ta'riflari turlicha bo'lib, ular tushunchaning izohlanayotgan ilmiy yo'nalishiga bog'liq. Eng keng tarqalgan ta'rif so'zning etimologiyasiga tayanga holda beriladi. Lotin tilidan olingan "inclido" so'zi "qo'shish, kiritish" degan ma'noni bildiradi. Shu asosda, inklyuziya – bu kimnidir yoki nimanidir ijtimoiy jarayonlarga qo'shish, jamiyatga integratsiya qilish deb tushuniladi.

Inklyuziya tushunchasining bevosita aloqadorligini quyidagi ilmiy yo'nalishlarda ko'rishimiz mumkin:

- Sotsiologiya
- Falsafa
- Tarix
- Umumiy va maxsus pedagogika
- Ijtimoiy psixologiya
- Siyosatshunoslik (politologiya)
- Inson xulq-atvori
- Etika

- Dinshunoslik

Ushbu har bir soha inklyuziyaning jamiyat bilan bevosita aloqasi, uning faoliyati, o'zaro bog'liqligi va rivojlanishini aks ettiradi.

Integratsion-inklyuziv ta'lim modeli va jamiyatda inklyuziv hayot modeli (ijtimoiy inklyuziya) tizimida "normalizatsiya" va "qo'shish" tamoyillari asos qilib olingan, huquqiy tenglik esa "demokratik tamoyil"ni aks ettiradi.

Ushbu tamoyillarda jamiyatdagi xilma-xillikni uning kuchli tomoni, "resursi" sifatida tushuniladi. Bu resurs:

- Jamiyatning barqaror va ko'p yo'nalishli rivojlanishini ta'minlaydi,
- Jamiyat a'zolarining hayot sifatini oshiradi,
- Umuminsoniy qadriyatlarni ustuvor qiladi.

Integratsion-inklyuziv yondashuvning mohiyati – har bir insonning o'ziga xos qadr-qimmatini tan olishda, uning farqlari hisobga olinmaydi. Insonning qadriyatini uning ijtimoiy amaliyotlarda ishtiroki, qo'shilishi belgilaydi.

Inklyuziya tushunchasi faqat ilmiy jihatdan emas, balki zamonaviy dunyodagi ijtimoiy yo'nalishda ham qaraladi. Inklyuziyaning bir necha turlari mavjud. Har bir tur jamiyatga va uning bir qismi bo'lgan insonlarga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy inklyuziya – bu jarayon bo'lib, unda har bir inson ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar o'z hayotiy salohiyatini to'liq amalga oshirish va teng imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. (Christopher McMaster)

Ijtimoiy inklyuziya ko'p qirrali bo'lib, turli ijtimoiy darajalarda ijtimoiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy o'lchovlarni qamrab oladi. Bu tushuncha "ijtimoiy tengsizlik" konsepsiyasini to'ldiradi, u turli odamlar guruhlariga o'rtasidagi nomutanosiblikka e'tibor qaratadi. Ijtimoiy inklyuziya har bir insonning qadr-qimmati va shaxsiy qiymati bilan bog'liq bo'lib, bu barcha inson huquqlarining asosini tashkil etadi. Inklyuziv jamiyat irq, millat, diniy e'tiqod, gender, yosh, psixofizik xususiyatlar yoki ijtimoiy maqomdan qat'iy nazar, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy integratsiyani kengaytirish va rivojlantirishga qaratilgan.

Jamiyatning inklyuziv madaniyati – bu jamiyat rivojlanishining shunday darajasiki, unda odamlar bir-biriga bag'rikeng, insonparvar, kechirimli va xavfsiz munosabat bilan yondashadilar. Bunda hamkorlik g'oyalari qo'llab-quvvatlanadi, jarayonning barcha ishtirokchilarining rivojlanishi rag'batlantiriladi, har bir insonning Qadri umumiy yutuqlarning asosi hisoblanadi hamda barchaga ma'qul inklyuziv qadriyatlar shakllantiriladi. (O.A.Pravdina)

Mehnat faoliyatida inklyuziya – bu insonning kasbiy sohadagi o'z qadrini anglashi va jamoada qo'llab-quvvatlanayotganini his qilishi, individual xususiyatlaridan qat'iy nazar (kelib chiqishi, mavqei, sharoiti, psixofizik xususiyatlari). Inklyuziv ish muhitining asosiy xususiyatlari bu dunyoqarashdagi farqlarni minimal darajada saqlash va turli guruhdagi insonlarni to'liq ish jarayoniga qo'shish. Inklyuziv ish muhiti mavjud bo'lganda barcha hodimlar muvafaqqiyatga erishadi, har bir inson kasbiy salohiyatini to'liq amalga oshiradi.

Bo'sh vaqt inklyuziyasi – bu insonning o'z tanlagan faoliyat turi bilan sifatli bo'sh vaqt o'tkazish imkoniyati, bunda jismoniy, hissiy va ijtimoiy to'siqlar yo'q. ushbu inklyuziya turini tashkil etishda to'rt asosiy konsepsiyaga amal qilish zarur:

1. Har bir insonning dam olish huquqi;
2. Bo'sh vaqt orqali hayot sifatini oshirish;
3. Qo'llab-quvvatlash va yordam ko'rsatish;
4. To'siqlarni bartaraf etish.

Bo'sh vaqt inklyuziyasining afzallik jihatlari do'stona munosabatlarni rivojlantirish, o'z-o'zini qadrlashni oshirish, tengdoshlar bilan muloqotga qo'shilish, jamiyatning bir qismi ekanini his qilish, jismoniy holatni yaxshilash, mustaqillikni oshirish, salbiy qarashlarni kamaytirish va ijobiy natijalarga ega bo'lish hisoblanadi.

Ta'lim inklyuziyasi – bu model bo'lib, unda maxsus ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar o'z

vaqtining katta qismini normal rivojlangan tengdoshlar bilan birga o'tkazadi. Inklyuziv ta'limning maqsadi mos ta'lim muhitini yaratish, har bir o'quvchiga o'z salohiyatini to'liq ochish imkonini berish.

Inklyuziv ta'lim – bu bolalarga maktabga boorish va normal rivojlangan tengdoshlar bilan birga o'z ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beruvchi samarali usuldir.

XULOSA. Inklyuziya – bu jamiyatning barcha sohalarida (ijtimoiy, ta'limiy, mehnat, bo'sh vaqt, moliyaviy va siyosiy) insonning teng huquq va imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy jarayondir. Tarixiy rivojlanish davomida inklyuziya g'oyalari qadimiy falsafiy qarashlardan boshlab, XX asr oxiri va hozirgi zamonaviy jamiyatgacha shakllangan. Inklyuziya nafaqat individual qadr-qimmatni tan olish, balki jamiyatdagi turli guruhlarini barqaror, hamkorlikka asoslangan rivojlanish jarayoniga qo'shishni ham anglatadi.

Bugungi kunda inklyuziya ijtimoiy inklyuziya, ta'lim inklyuziyasi, mehnat faoliyatidagi inklyuziya, bo'sh vaqt inklyuziyasi, moliyaviy va siyosiy inklyuziya kabi turlarga bo'linadi. Ularning barchasi jamiyatning barqaror, tenglik va bag'rikenglikka asoslangan rivojlanishini ta'minlaydi. Shuningdek, inklyuziya tushunchasi insonga nisbatan hurmat, inson qadr-qimmatini va umumiy qadriyatlar asosida shakllanadi, bu esa inklyuziv jamiyat madaniyatining rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, inklyuziya jamiyatdagi barcha a'zolari o'zaro hamkorlikka, teng imkoniyatlardan foydalanishga va har bir insonning ijtimoiy jarayonga to'liq qo'shilishiga yo'naltiradi. Natijada, inklyuziya – bu faqat ijtimoiy siyosiy tamoyil emas, balki dunyoqarash va madaniy yondashuv bo'lib, inson huquqlari va jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun asosiy vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. McMaster Ch. Social Inclusion and society. – London: Routledge, 2010.
2. Mayer W.E., Anderson S. Leisure and social inclusion. – New York: Springer, 2012.
3. Pravdina O.A. Inclusive Culture in Society. – Moscow: Publishing house, 2016.
4. Vygotsky L.S. Pedagogical Works. – Moscow: Pedagogika, 1984.
5. Mel. Ainscow, Understanding Inclusion in Education. – London: Routledge, 2007.

POKISTONNING TERRORIZMGA QARSHI KURASH BO'YICHA XALQARO KOALISIYA TARKIBIDAGI FAOLIYATI

Mamatqulov Sirojiddin Xusan o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, katta o'qituvchi (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada Pokiston Islom Respublikasida terrorizmga qarshi kurash siyosati doirasida amalga oshirilgan ishlar, jumladan davlatning "Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro koalisiya" tarkibidagi faoliyati hamda uning ahamiyati haqida batafsil ma'lumot berilgan. Shuningdek, Terrorizmga qarshi kurashni amalga oshirish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklar hamda faoliyat natijasida mamlakatda erishilgan yutuqlar kabi murakkab jarayonlarning o'ziga hos jihatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Pokiston Islom Respublikasi, Milliy Assambleya, Senat, Oliy sud, armiya, Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro koalisiya, Terrorizmga qarshi kurash boshqarmasi, terrorizm, ekstremizm, harbiy operatsiyalar, ayg'oqchilik faoliyati, NACTA.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАКИСТАНА В СОСТАВЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОАЛИЦИИ ПО БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ

Маматкулов Сирожиддин Хусан угли

Ташкентский государственный университет востоковедения, старший преподаватель
(PhD)

Аннотация

В данной статье представлена подробная информация о работе, проделанной в рамках политики борьбы с терроризмом в Исламской Республике Пакистан, включая деятельность государства в составе "Международной коалиции по борьбе с терроризмом" и ее значение. Также будет предоставлена подробная информация о трудностях, с которыми мы столкнулись в процессе борьбы с терроризмом, и особенностях сложных процессов, таких как достижения страны в результате деятельности.

Ключевые слова: Исламская Республика Пакистан, Национальное собрание, Сенат, Верховный суд, армия, Международная коалиция по борьбе с терроризмом, Управление по борьбе с терроризмом, терроризм, экстремизм, военные операции, шпионская деятельность, NACTA.

ACTIVITIES OF PAKISTAN AS PART OF THE INTERNATIONAL COALITION FOR COMBATING TERRORISM

Mamatqulov Sirojiddin Xusan o'g'li

Tashkent State University of Oriental Studies, Senior Lecturer (PhD)

Abstract

This article provides detailed information about the work carried out within the framework of the counter-terrorism policy in the Islamic Republic of Pakistan, including the state's activities as part of the "International Coalition to Combat Terrorism" and its significance. It also provides detailed information about the difficulties encountered in the process of combating terrorism, as well as the specifics of such complex processes as the successes achieved in the country as a result of activities.

Keywords: Islamic Republic of Pakistan, National Assembly, Senate, Supreme Court,

Army, International Coalition on Combating Terrorism, Counter-Terrorism Office, Terrorism, Extremism, Military Operations, Espionage Activities, NACTA.

XXI asr boshlarida xalqaro terrorizm tahdidining kuchayishi global xavfsizlik tizimida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan so'ng terrorizmga qarshi kurash masalasi xalqaro siyosatning ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shu jarayonda Pokiston strategik geografik joylashuvi, Afg'oniston bilan chegaradoshligi va mintaqaviy siyosiy jarayonlardagi o'rni sababli xalqaro antiterror koalitsiyaning muhim ishtirokchisiga aylandi. Pokistonning terrorizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro koalitsiya tarkibidagi faoliyati mamlakat tashqi siyosati, harbiy strategiyasi hamda ichki xavfsizlik tizimida sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Mazkur maqolada Pokistonning xalqaro hamkorlik doirasidagi siyosiy-harbiy faoliyati, erishilgan natijalar hamda yuzaga kelgan muammolar kompleks tahlil qilinadi.

2001-yil AQSh yetakchiligida xalqaro koalitsiyaning Afg'onistonga kirishi ortidan rasmiy Islomobodning Afg'oniston va Toliblar bo'yicha siyosati o'zgardi. Rasmiy Qobul bilan hamkorlikda Pokiston ham Afg'onistondagi xalqaro terrorizmga qarshi kurash harakatiga qo'shildi. Bu Pokiston tomonidan, Afg'onistonga yoqilg'i-moylash materiallarini yetkazib berishni to'xtatish, tranzit savdosi va Tolibon rahbarlarining bank hisoblarini muzlatish bilan boshlandi. Keyin Afg'oniston bilan chegarada transport yo'llari to'sib qo'yildi. Islomobod va Tolibon hukumati o'rtasida diplomatik aloqalar uzildi. 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan ko'p o'tmay Pokistonning Kobuldagi vakolatxonasi yopildi. 2001-yil kuzida Tolibonning Pokistondagi elchixonasi o'z faoliyatini to'xtatdi. 2001-yil noyabr oyining oxirida Kobul qulaganidan so'ng, Islomobod Tolibon rejimi bilan diplomatik aloqalar uzilganligini e'lon qildi (Pokiston bu harakatni Tolibon hukumatini tan olgan uchta davlatning oxirgisi edi). Kobulda 2002-yil yanvar oyida yangi diplomatik vakolatxona ish boshladi. Jalolobod, Qandahor va Mozori SHarifda Pokiston konsulliklari ochildi. Amerika va Pokiston maxsus xizmatlari o'rtasida hamkorlik o'rnatildi.

2002-yil boshida ularning birgalikdagi harakatlari katta yutuqqa erishdi Al-Qoidadagi ikkinchi eng muhim shaxs Abu Zubaydani Pokistonda hibsga olish hamkorlikdagi katta natija bo'ldi.

Pokiston va Amerika razvedka idoralarining hamkorligi tufayli Xolid SHayx Muhammad ham avval Karachida, so'ngra Ravalpindi shahrida (2002 va 2003), Ramsay bin al-Shibxa Karachida (2002) va boshqalarda hibsga olingan va Pokiston AQSh ga o'z harakatlarida erkinlik bergan. Amerikaliklar Pokistonda AQSH va uning ittifoqchilari uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan to'rtta aviabazani vaqtincha foydalanish uchun oldilar. Vashington Pokistonning Afg'onistondagi harakatlaridan mamnun edi. 2001-yil sentyabr oyining oxirida Jorj Bush Pokistonga qarshi sanksiyalar bekor qilinishini e'lon qildi. Keyin AQSh Pokistonning tashqi qarzlari bo'yicha foizlarni to'lashni kechiktirdi, bir qator imtiyozli kreditlar berdi va Pokistonning mahsulotlarini sotadigan bozorlarni ochdi. Pokistonga iqtisodiy yordamdan tashqari, ikki tomonlama uskunalar va ba'zi qurollar kela boshladi. 2004-yilda AQSh Pokistonga NATO dan tashqarida yirik ittifoqchi maqomini berdi. Pokistonning xalqaro izolyasiyadan chiqqan tashqi siyosiy holati ham o'zgardi. Islomobod muhim xalqaro uchrashuvlar o'tkaziladigan joyga aylandi. Parvez Musharraf ko'plab poytaxtlarda mehmondo'st mehmonga aylandi. Qisqa vaqt ichida u ko'plab mamlakatlarda, shu jumladan Rossiyada bo'ldi (2003-yil fevral). 2002-yilda Pokiston BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy bo'lmagan a'zosi etib saylandi. 2004-yil boshida u yana Britaniya Hamdo'stligiga to'liq a'zo bo'ldi. Pokiston va Afg'oniston Hamid Karzay boshchiligida Kobulda yangi hukumat tuzilgandan so'ng, ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirishga qiziqish bildirdi. 2002-yil fevral oyida Karzay Pokistonga birinchi tashrifini amalga oshirdi va o'sha yilning aprel oyining boshida Musharrafning Afg'onistonga safari bo'lib o'tdi. Muzokaralar davomida tomonlar o'z hududlarining bir-biriga qarshi ishlatilishiga yo'l qo'ymaslik niyatlarini tasdiqladilar.

Giyohvand moddalar ishlab chiqarish va sotish, shuningdek, terrorizmga qarshi birgalikda kurashish to'g'risida kelishuvlarga erishildi. Tomonlar tranzit savdosini tiklashga kelishib oldilar. Kobulning iltimosiga binoan Islomobod Afg'onistonga yuborilgan tovarlar uchun Arab dengizi sohilidagi Qosim portini ochishga, shuningdek, afg'on tovarlari uchun transport bo'jlarini kamaytirishga kelishib oldi. Asosiy yer usti transport yo'nalishlarini va havo qatnovini tiklashga qaror qilindi. Pokistonning 2002-yil 22-dekabrda Afg'oniston va uning qo'shnilari - Pokiston, Eron, Xitoy, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston o'rtasidagi yaxshi qo'shnichilik munosabatlari to'g'risidagi Kobul deklarasiyasi qabul qilinishi bilan yakunlangan xalqaro konferensiyada ishtiroki muhim edi. Ayni paytda Pokiston va Afg'oniston o'rtasidagi munosabatlar juda yaxshi. Ular murakkab muammolarga ega. Ulardan eng asosiysi, Kobulning "Dyurand liniyasi"ning hamon tan olinmasligi. Pokiston Hindistonning Afg'onistondagi ta'sirining tobora ortib borayotganini katta xavotir bilan kuzatmoqda. Pokistondan nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy tartibda ham ustunlikka ega, chunki u har doim Tolibon rejimiga qarshi bo'lgan va Shimoliy alyans bilan yaxshi munosabatda bo'lgan. Islomobodda, Hindiston o'zining afzalliklaridan foydalanib, Afg'onistonda Pokistonga qarshi harakatlarni amalga oshirmoqda va ko'plab Afg'onistondagi shaharlardagi konsulliklari bunday tadbirlarning eng yaxshisi hisoblanadi, degan fikrni eshitish mumkin.

To'g'ri, shaxsiy suhbatlarda Pokiston harbiy muassasasining ba'zi vakillari, Hindistonning Afg'onistondagi faoliyatidan xavotirlanish uchun haqiqiy sabablar mavjudligini rad etadilar. O'z navbatida, Kobul Islomobodni toliblarning Afg'oniston hududiga hujumlarini Dyurand liniyasi orqali amalga oshirayotganlikda, Tolibon Pokistonning shimoli-g'arbiy Pashtun hududlaridan qo'llab-quvvatlamoda va adolatdan qochgan toliblarga boshpana va oziq-ovqat ta'minotini joriy qilmoqda. Shuningdek, Pokistonda Tolibon yetakchisi Mulla Umar joylashganligi da'vo qilingan edi.

2012-yil may oyida Pokistonning Abbotobod shahrida Usama bin Lodinning topilishi va yo'q qilinishi Kobulning da'volarini yanada kuchaytirdi. Yaxshiyamki, bu fakt Pokiston rasmiylari uchun kutilmagan syurpriz bo'ldi, Islomobod bu voqeadan so'ng ikkiyuzlamachilikda ayblandi. Bir tomondan, mamlakat terrorizmga qarshi kurashda ishtirok etishini va bu ishtirok tufayli katta yo'qotishlarni e'lon qilsa, boshqa tomondan, dunyoga mashhur terrorchilar o'z hududlarida qulay boshpana topmoqdalar. Bunday muhitda, bir tomonning har qanday tasodifiy va noto'g'ri xatti-harakatlari, boshqa tomondan, qasddan qilingan deb hisoblanadi va uning tarafida keskin reaksiyaga sabab bo'ladi. Umuman olganda, Afg'oniston va Pokistonning o'zaro hamkorligi to'rtta asosiy yo'nalishda - giyohvand moddalar kontrabandasiga qarshi kurash, iqtisodiy hamkorlik, qochqinlarni qaytarish va terrorizmga qarshi kurashda harbiy hamkorlik.

Birinchi yo'nalishdagi natijalar, ehtimol, eng umidsizlikdir. Gap shundaki, nafaqat tegishli e'tibor, resurslar yetishmasligi, korrupsiya va hokazo. Bu mintaqa sharoitida asosiy muammoni hatto eng shafqatsiz majburlash bilan hal qilib bo'lmaydi. Aslida, bu iqtisodiy hodisa bo'lib, uni faqat qishloq xo'jaligiga katta miqdordagi sarmoyalar jalb qilish orqali bartaraf etish mumkin, bu esa oddiy ekinlarni yetishtirishni yanada foydali qiladi. Hozircha bunday bo'lmagan va Afg'onistondan Pokiston dengiz portlariga giyohvand moddalarning "janubiy oqim"i butun dunyo uchun jiddiy xavf bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, iqtisodiy hamkorlik muvaffaqiyatli rivojlanmoqda, lekin uning hajmi unchalik katta emas, bu har ikki mamlakatning imkoniyatlari cheklanganligi bilan belgilanadi. Ushbu sohada katta yutuq 2010-yil oktyabr oyida Pokiston Afg'oniston tranzit savdosi to'g'risidagi bitim, shuningdek, 2010-yil iyul oyida Pokiston Afg'oniston temir yo'lini tashkil etish bo'yicha anglashuv memorandumini imzolandi. Ammo yuqorida qayd etilgan gaz va gaz quvurlarining qurilishi bu sohada haqiqiy yutuq bo'ladi. Ularning roli iqtisodiy doiradan tashqarida, ular bu mamlakatlarning ijtimoiy-siyosiy muammolarini hal qilishga va mintaqadagi davlatlararo aloqalarni mustahkamlashga katta hissa qo'shadi.

Nisbatan muvaffaqiyatli hal qilingan uchinchi muammo - afg'on qochqinlarini o'z

vatanlariga qaytarish. Bunga o'tgan davr bilan taqqoslaganda mamlakatda barqaror vaziyat, jahon hamjamiyatining moddiy yordami va 2002-yildan beri BMT ning "Qochqinlarni ixtiyoriy ravishda qaytarish" dasturini amalga oshirish yordam bermoqda.

Albatta, Pokiston uchun asosiy muammo bu – Afg'onistondagi antiterror kampaniyasining harbiy sohasidagi ishtiroki. Yuqorida aytib o'tilganidek, Pokiston bu sohada keng ishtirok etdi. Uning barcha harbiy faoliyati antiterroristik koalitsiyaning boshqa a'zolari bilan bog'liq edi, ammo, albatta, uning yadrosi Afg'oniston va AQSh bilan hamkorlik edi.

Faoliyatni, birinchi navbatda, harbiylarni muvofiqlashtirish uchun uch tomonlama AQSh-Afg'oniston-Pokiston komissiyasi tuzilib, uch mamlakatning umumiy faoliyati, mavjud muammolar, logistika muammolari, qo'shma operasiyalar, razvedka xizmatlarini muvofiqlashtirish va hokazolar muhokama qilingan. Chegara mojarosining oldini olish uchun, uch tomonlama komissiya doirasida chegaraoldi hududlaridagi terrorchilar harakatlariga qarshi kurashishda samarali hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha ishlar olib borildi. Xususan, uch mamlakat vakillari Dyurand liniyasi bo'ylab munozarali joylardagi bir qator nuqtalarni borib ko'rishdi. AQSh mutaxassislari chegara postlarining aniq joylashishini aniqlash va Amerika qo'shinlari yoki samolyotlari bilan Pokiston chegarasini kesib o'tish bilan bog'liq noxush hodisalarning oldini olish uchun, global joylashuvni aniqlash uskunolari yordamida joylarda razvedka o'tkazdilar.

Pokiston chegara va huquq-tartibot idoralarini kuchaytirish dasturiga AQSh 73 million dollar ajratdi, dastur davomida Pokistonga harbiy transport uskunolari, qisqa masofali va uzoq masofali aloqa uskunolari, shuningdek, mahalliy maxsus xizmatlarni terrorizmga qarshi kurashning zamonaviy usullari bo'yicha o'qitish uchun mutaxassislar yuborildi. Qo'shma Shtatlar Pokistonga terrorizmga qarshi keng ko'lamli yordamni, avval Surge Pokiston strategiyasini, so'ngra Afg'oniston va Pokistondagi xavfsizlik masalalarining o'zaro bog'liqligini tasdiqlovchi ACPAK (Afg'oniston, Pokiston) strategiyasini kiritdi. Ushbu strategiyalarga muvofiq, AQSh Pokiston hududiga uchuvchisiz uchish apparatlaridan foydalangan holda intensiv zarbalar berishni boshladi. AQSh ning Pokistonga nisbatan samolyotdan foydalanishi uning suverenitetini qo'pol ravishda buzilishi sifatida qaralmadi.

OAV xabarlariga ko'ra, 2008-yil yanvar oyida prezident Parvez Musharraf, Quruqlik kuchlari shtab boshlig'i Pervez Kiyani, AQSh Milliy razvedka boshqarmasi direktori Maykl Mak Konnell va Markaziy razvedka boshqarmasi direktori Maykl Xayden AQSh samolyotlaridan Pokistonda foydalanish to'g'risida kelishib olishdi. Mamlakat rasmiylari bilan oldindan kelishuvsiz ushbu qaror amalga oshirildi. 2008-yilda Parvez Musharraf hokimiyatdan ketgandan keyin AQSh Pokistonning nishonlariga qarshi samolyotlardan faol foydalana boshladi.

Umuman olganda, Tergov jurnalistikasi byurosining ma'lumotlariga ko'ra, 2004-yilda Pokistonda uchuvchisiz uchish apparatlaridan 1 ta zarba, 2005-yilda 3 ta, 2006-yilda 3 ta, 2007-yilda 5 ta, 2008-yilda 38 ta, 2009-yilda 55, 2010-yilda 128, 2011-yilda 75 ta, 2012-yilda 48 ta, 2013-yilda – 13 ta zarbalar berilgan. Barcha 369 hujum natijasida 2500-3500 kishi vafot etgan, asosan jangarilar. Ammo halok bo'lganlar orasida tinch aholi ham bo'lgan. O'rtacha hisobda, Pokistonga hujumlar natijasida halok bo'lgan har to'rtinchi kishi fuqaro va har 18-bola. Ularning o'limi, har safar ommaviy noroziliklarga olib keldi, Amerikaga qarshi kayfiyatni kuchaytirdi va ba'zi pokistonliklarni jangarilar safiga qo'shilishga majbur qildi.

2013-yildagi saylovlarda PML (N) ning g'alabasi AQSh aviasiyasining Pokistonga nisbatan qo'llanish darajasiga ta'sir qildi. 2013-yil may oyida Pokistonning Tolibon ierarxiyasida ikkinchi shaxs bo'lgan Vali urRahmon o'ldirilganidan so'ng, Pokistondagi siyosiy partiyalardan birining rahbari Imron Xon yangi bosh vazirning mamlakat havo hududiga bostirib kirishini to'xtatishi kerakligini aytdi. Biroq, Navoz Sharifning o'zi faol qadamlar qo'ymasdan, samolyotlarning uchuvchisiz ishlatilishiga qarshi chiqish bilan cheklanib qoldi. Uning ba'zi raqiblari bosh vazir AQSH bilan muzokaralar orqali Pokiston hududiga uchadigan samolyotlarning sonini kamaytirishi mumkin, deb hisoblashdi.

2016-yil oktyabr oyida Pokiston armiyasi quruqlikdagi kuchlarining qo'mondoni bu mamlakatda Tolibon guruhining batamom mag'lubiyatga uchragani haqida xabar berdi. Pashtu radiosi tarqatgan xabarga ko'ra, Pokiston armiyasining quruqlikdagi kuchlari qo'mondoni Rohil Sharif 2016-yil 24-oktyabrdagi chiqishida shunday dedi: "Pokiston armiyasining 2014-yilning 15-iyun kunida Vaziristonda boshlagan harbiy amaliyotlari natijasida Tolibon guruhi butunlay bartaraf etildi". Rohil Sharifning qo'shimcha qilishicha, Pokiston armiyasi "Zarbu g'azab" deb nomlangan harbiy operatsiyalarni amalga oshirishi ortidan mamlakatda oldingidan ko'ra yanada xavfsizlik masalasiga ko'proq e'tibor qaratildi. Unga ko'ra, endilikda Pokiston o'zining Afg'oniston chegaralarida Tolibon guruhi harakatlarini butunlay bartaraf etdi, deya iddao qila oladi. Vaholanki, ushbu mamlakat Tolibon guruhi bilan shiddatli to'qnashuvlarni boshdan o'tkazgan. Afg'oniston ilgarigidek Pokistonni Tolibon guruhining homiysi deb ataydi.

Xulosa qilib aytganda, Pokistonning terrorizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro koalisiya tarkibidagi ishtiroki mamlakat tashqi siyosatida tub burilish yasadi va uni global xavfsizlik tizimining muhim bo'g'iniga aylantirdi. 2001-yildan keyingi davrda Pokiston AQSh va Afg'oniston bilan harbiy-siyosiy hamkorlikni kuchaytirib, qo'shma operatsiyalar, razvedka aldashuvini va chegara xavfsizligini ta'minlash borasida sezilarli natijalarga erishdi.

Shu bilan birga, mazkur jarayon suverenitet masalasi, uchuvchisiz uchish apparatlari zarbalari oqibatidagi fuqarolar talofati hamda Afg'oniston bilan o'zaro ishonch muammolari kabi murakkab jihatlarni ham yuzaga chiqardi. Terrorizmga qarshi kurash doirasida erishilgan harbiy va siyosiy yutuqlarga qaramay, mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash uzoq muddatli va kompleks yondashuvni talab etadi. Umuman olganda, Pokistonning xalqaro koalisiya doirasidagi faoliyati uning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlash bilan birga, ichki xavfsizlik tizimini qayta shakllantirishga ham xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdulmuminov A. Pakistan's Partition: Seartition: Search for National Identity. // Journal of Research at Minnesota State University. – Mankato, 2015. №15. – P. 14.
2. Bright W. J., Shevket M. Sh. Tarihi Pakistan. – Lahore: Darulshaour Publications, 2015. – P. 243.
3. Lodhi M. Pakistan beyond the "Crisis State". – Karachi: Columbia University Press, 2011. – P. 301.
4. M.R. Kazim. A Concise History of Pakistan. – Karachi: Oxford University Press, 2019. – P. 119.
5. Musharraf P. A Plea for Enlightened Moderation. 01.06.2004. <https://www.washingtonpost.com/wpdyn/articles/A5081-2004May31.html>
6. Musharraf P. In the Line of Fire: A Memoir. – New York: Free Press, 2006. – P. 280.
7. Rafique M. A. Pakistan: History and Politics 1947-1971. – Karachi: Oxford University Press, 1991. – P. 229.
8. Talbot I. Pakistan: a modern history. – New York: St. Martin's Press, 1998. – P. 251.